ստացուել է ջուր։ Քարաժայռի վրայ մնացել են շինութեան հետքեր։ Այդ բլուրի տեսքը, դիրքը եւ բոլոր յարմարութիւններն ապացուցանում են Խորենացու նկարագրած Երուանդաշատ քաղաքը։ Քաղաքի արեւմտահարաւում կայ մի ընդարձակ տարածութիւն, որի մի կողմից հոսում է Արաքսը եւ միւս կողմից կան արհեստական անտառի մնացորդներ, զանազան մացառներ, եղեւնիներ, որ թւում է մի փոքրիկ ցանցառ անտառ։ Այժմ այդ տեղ որսորդները շատ անգամ որսում են այծեամներ, եղնիկներ, եղջերուներ եւ այլ որսի կենդանիներ։ Ես կարծում եմ, որ այդ է “Ծննդոց” անտառը։ Երուանդաշատից սակաւ ինչ հեռու դէպի հիւսիս արեւմուտք Արաքսի ափերի վրայ նշմարւում են կամուրջի[1] հետքեր։ Կողպից Իգդիր տանող ճանապարհի վրայ՝ Արաքսին մօտ կայ մի մեծ աւերակ, որին տեղացիք “Ղարաջալայ” են ասում, որ տեղից Մեսրովբ Եպ. Սմբատեանը մի քանի բեւեռագիր քարեր է տարել Էջմիածին։ Իցէ թէ այդ է Խորենացու յիշատակած Երուանդակերտը։ Վերոյիշեալ երկու հնութիւններն էլ գտնվում են Արաքսի վրայ մի գծով յաջ ափին։

“Կարմիր քարափի” (Երուանդաշատ) հանդէպ, Արաքսի միւս ափից մասնաւոր հեռաւորութեան վրայ, ուր Ախուրեան գետը թափւում է Արաքսի մէջ, կայ այժմ մի գիւղ “Հաջիբայրամ” անունով, սորան կից “Խերբակլե եւ Հասար” անուն գիւղերը։ Առաջինն Ախուրեանի ափին, իսկ վերջին երկուսը Արաքսին։ Կան առաջինում շատ աւերակներ եւ հնութեան վերաբերեալ նշաններ։ Այդ գիւղերն, որ իրար կից են եւ կազմում են մի ամբողջութիւն, ունին գեղեցիկ այգիներ։ Իմ կարծիքով, պատմութեան մէջ յիշուած “Մարմէտ” քաղաքն այդ տեղ է եւ պէտք է ընդունիլ Շիրակի մի մասը։

ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ

Լենինական, 14 Նոյեմբեր, 1924։

[1] Մի գիտնական ճանապարհորդ Եւրոպացի հաւատացնում էր, որ այդ այն կամուրջն է, որի վրայից անցել են յոյն զօրքերը Քսենոփոնի յիշատակած։

ՑՈՒՑԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ

(Շարունակելի)

1877 “Ապագայ”, Կ. Պոլիս, Արտօնատէր՝ Կ. Ս. Իւթիւճեան, խմբ.-տն. Մ. Գափամաճեան։ [139

” “Կշիռ արդարութեան”, Կ. Պոլիս, խմբ. Նշան Գարագաշ։ [140

” “Միմոս”, Կ. Պոլիս։ [141

” “Նոր դար”, Կ. Պոլիս։ [142

” —1881 “Փորձ”, Թիֆլիս, խմբ. Աբգար Յովհաննիսեան։ [143

1878 “Հաւատարմութիւն”, Կ. Պոլիս։ [144

” —1879 “Մանկավարժական Թերթ”, Թիֆլիս, խմբ. Յակոբ Տէր-Յովհաննիսեան։ [145

1879 “Հայկական Աշխարհ”, Երեւան։ [146

” —1881 “Փարոս Հայաստանի”, Մոսկուա, խմբ. Ջարմայր Մսերեան։ [147

1880—1881 “Աշխատանք”, Թիֆլիս։ [148

” “Արեգակ”, Կ. Պոլիս, Արտօն. Ա. Յ. Ջատեան, խմբ. Մ. Յ. Բարսեղեան։ [149

” “Բեմ”... [150

” “Ծաղկաքաղ”, Կ. Պոլիս, խմբ. Թովմաս Թէրզեան։ [151

” —1881 “Մէտէօրա”, Իզմիր, Հրտրկիչ. Գ. Մսերեան. [152

” —1883 “Պսակ”, Երեւան, խմբ. Վասակ Պալապանեանց։ [153

” “Վայելք”, Կ. Պոլիս, խմբ.-տն. Մելքոն Գալէնտէրեան։ [154

” ? “Ժողովրդային Գիտութիւն”, Կ. Պոլիս։ [155

1881—1884 “Առողջապահական Թերթ”, Երեւան, խմբ. Բժ. Լեւոն Տիգրանեանց։ [156

1882—1898 “Արձագանք”, Թիֆլիս, խմբ. Աբգար Յովհաննիսեան։ [157

” —1908 “Բիւրակն”, Կ. Պոլիս, խմբ. Հ. Ստեփան Խ. Իւթիւճեան։ [158

” —1888 “Բուրաստան Մանկանց”, Կ. Պոլիս, Հրտրկիչք՝ Ն. Կ. Պէրպէրեան եւ Ս. Տէօվլէթեան։ [159

” —1884 “Գործ”, Շուշի, խմբ. Սիմէօն Հախումեան։ [160

” —1886 “Մատենադարան Ժողովրդեան”, Կ. Պոլիս։ [161

” —1884 “Վարժարան”, Թիֆլիս, խմբ. Ն. Խոսրովեան։ [162

1883—1914 “Աղբիւր”, Թիֆլիս, խմբ. Տիգրան Նազարեանց։ [163

” —1888 “Գրական եւ իմաստասիրական Շարժում”, Կ. Պոլիս, խմբ. Եղիա Տէմիրճիպաշեան։ [164

” —1885 “Երախայրիք”, Եւդոկիա, Հրտրկ. Էֆ. Ազգ. վրժ. Սանուց ընկ.; Տն. Գէորգ Փռապանեան։ [165

1883 "Երեւանեան Ցայտարարութիւններ„, Ե-
րեւան, խմբ. Էմ. Տէր-Գրիգորեան: [166
„ —1889 "Երկրագունդ„, Կ. Պոլիս, Հրտրկ.
Ասիական ընկերութեան. Տնօր. Յ. Յ. Պա-
րոնեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան: [167
„ —1884 "Ընտանիք„, Կ. Պոլիս, խմբ. Արամ
Աշճեան, Սիմոն Գաբամաճեան: [168
„ —1888 "Լապտեր Դիօգինեան„, Կ. Պոլիս,
խմբ. Ի. Տէրենց. Տնօրէն՝ Արամ Աշճեան:
[169
„ "Ծիծաղ„, Կ. Պոլիս, խմբ. Յ. Պարոնեան:
[170
„ —1908 եւ 1911 "Նոր Դար„, Թիֆլիս,
խմբ. Սպանդար Սպանդարեան: [171
1884—1912 "Արեւելք„, Կ. Պոլիս, Արտօն. Ս.
Տամատեան: [172
„ —1886 "Թանգարան ժողովրդեան„, Կ. Պո-
լիս: [173
„ —1888 "Խիկար„, Կ. Պոլիս, խմբ. Յ. Յ.
Պարոնեան: [174
„ —1887 "Մանկավարժանոց„, Թիֆլիս —
Ախալցխա — Ս. Պետերբուրգ, խմբ.
Խորէն Ծ. Վ. Ստեփանէ: [175
„ "Յոյս„, Վառնա, խմբ. Պ. Ատրունի: [176
1885 1923 "Արմէնիա„, Մարսէյլ, խմբ.
Մկրտիչ Փորթուգալեան: [177
„ "Գանձ„, Կ. Պոլիս, խմբ. Դկ. Կ. Ճէամհեան:
[178
„ —1887 "Գիտական Շարժում„, Կ. Պոլիս,
խմբ. Ն. Տաղաւարեան: [179
„ "Իրաւունք„, Վառնա, խմբ. Տ. Փափազեան:
[180
1886—1887 "Եւա„, Կ. Պոլիս, հեղինակ եւ
հրտրկիչ՝ Մ. Գալէնտէր: [181
„ —1908 "Ծաղիկ„, Կ. Պոլիս, Տէր եւ տնօրէն՝
Անտոն Սագաեան, խմբք. 1886ին՝ Յ. Հա-
ճեան, 1890—1893ին Յովհան Գ. Փալա-
դաշեան, 1894՝ Գրիգոր Պ. Գայսերեան,
1895՝ Արշակ Չօպանեան, 1896՝ Երուանդ
Գարթաշեան, 1897՝ Յովհան Գ. Փալագա-
շեան, 1899՝ Ղ. Բոլատ, 1901՝ Արամ Ան-
տոնեան, 1903՝ Միքայէլ Շամտանճեան,
1904՝ Ա. Անտոնեան, 1905՝ Հայկանուշ
Մառք: [182
„ —1888 "Հնչակ„, Կ. Պոլիս, խմբ. Տիրան
Գ. Փափազեան: [183
„ —1888 "Ճաշակ Ոսկ. Դպրութեան„, Կ. Պո-
լիս, խմբ. Ա. Մատաթիա Գարագաշեան եւ
Յ. Գուրգէն: [184
„ —1888 "Տնտես„, Կ. Պոլիս, խմբ. Եղիա
Տէմիրճիպաշեան: [185
1887—1888 "Արաքս„, Ս. Պետերբուրգ, խմբ.
Սիմէոն Գուլամիրեանց: [186
„ —1888 "Լեզու„, Կ. Պոլիս, խմբ, Սերովբէ
Տէրվիշեան: [187
„ —1888 "Եկ. Հայաստանեաց„, Կ. Պոլիս: [188
„ "Հայրենիք„ (կիրակնօրեայ), Կ. Պոլիս, խմբ.
Տն. Մ. Գափամաճեան: [189
„ "Հանդէս Ամսօրեայ„, Վիեննա, Հրտրկ.
Մխիթ. Հարց: [190

1887—1914 "Հնչակ„, Մոնփէլիէ—Պարիս—
Աթէնք—Լոնտոն: Հրտրկ. Ս. Դ. Հ. Կուս: [191
„ "Ոճ Արեւելեան„, Կ. Պոլիս: Գծագրիչ՝
Ենովք Ճիլաճեան: [192
„ "Պատկեր„, Կ. Պոլիս, խմբ. Մ. Գափամա-
ճեան: [193
„ "Քննասէր„, Սոֆիա: [194
1888 "Արեգակ„, Ճերգի Սիթի, Ըսթեղլըն—
Վէստ Հոպոքըն, խմբ. Հ. Էկինեան:
[195
„ "Եկ. Հայաստանեայց„, Կ. Պոլիս, խմբ.
Թորոս Ջուղայեցի: [196
„ "Խօսնակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ„, Կ. Պոլիս,
խմբ. Վահան Վ. Տէր Մինասեան: [197
„ "Կրթարան„, Կ. Պոլիս, Հրտրկ. Հայկական
Կրթարանի Նախկին Սանուց, Տնօր. Պ.
Ատրունի: [198
„ —1892 "Հայաստան„, Լոնտոն: [199
„ —1896 "Հանդէս„, Մոսկուա, խմբ. Մ.
Բարխուդարեան: [200
„ "Սոխակ„, Կ. Պոլիս, խմբ. Վահան Վ. Տէր
Մինասեան: [201
„ "Սուրհանդակ„, Կ. Պոլիս, խմբ. Տիրան Գ.
Փափազեան: [202
1889 "Արուսեակ„, Մարզուան: [203
„ "Դար„, Կ. Պոլիս, խմբ. Եղիա Տէմիրճի-
պաշեան: [204
„ "Զէփիւռ„, Մարզուան: [205
„ —1893 "Ծաղիկ Մանկանց„, Կ. Պոլիս,
Արտօն. Ա. Սագայեան, խմբ. Նշան Կ. Պէր-
պէրեան: [206
„ —1907 "Մուրճ„, Թիֆլիս, խմբ. Աւետիք
Արասխանեան: [207
„ "Նեղոս„, Աղէքսանդրիա, խմբ. Ա.
Ռշտունի: [208
„ "Սուրհանդակ„, Նիւ Եորք-Վէստ Հո-
պոքըն, խմբ. Հ. Էկինեան: [209
1890—1892 "Ազատութիւն„, Նիւ Եորք, խմբ.
Նշ՚ր: [210
„ —1900 "Պատկեր„, Կ. Պոլիս, Արտօն.
Յովսէփ Շէհրեան: [211
„ —1919 "Տարազ„, Թիֆլիս, խմբ. Տիգրան
Նազարեան: [212
„ "Բոյր„, Կ. Պոլիս, Հրտրկ. Պէրպէրեան Վար-
ժարանի Աշակերտաց: [213
1891 "Արարատ„, Նիւ Եորք, խմբ. Փ. Մատ-
թէոս Այվատեան: [214
„ —1892 "Գանուբ„, Ռուսչուկ, խմբ. Մ. Ս.
Թիւթիւնճեան: [215
„ —1914 "Դրօշակ„, Վիեննա-Ժընեւ,
Հրտրկ. Հ. Յ. Դ. Կուս., խմբ. Քրիստափոր
Միքայէլեան: [216
„ "Ծաղիկ Մանկանց„, Կ. Պոլիս, խմբ. Միհ-
րան Աղքանազ: [217
„ —1898 "Հայք„, Նիւ Եորք, խմբ. եւ տէր
Մ. Ս. Գաբրիէլեան: [218
„ "Արօր„, Գալաց: [219
1892 "Ծանուցմանց Շաբաթաթերթ„, Կ. Պոլիս,
Տէր եւ Տն. Սրապիոն Պէկեան: [220

1892 “Մանկավարժական գրադարան„, Մոսկուա, [221
1893—1894 “Գրացուցակ„, Կ. Պոլիս: [222
„ —1905 “Թատրոն„, Թիֆլիս, խմբ. Աղեքսանդր Թարխանեան: [223
1894—1897 “Ապտակ„, Աթէնք-Լոնտոն: Հրտրկ. Ս. Դ. Հ. Կ.: [224
„ “Գաղափար„, Աթէնք-Լոնտոն, Հրտրկ. Ս. Դ. Հ. Կ.: [225
„ “Համայնք„, Պարիս: [226
„ “Հորիզոն„, Թիֆլիս, Հրտրկ. Փ. Վարդազարեանց: [227
„ —1897 “Շաւիղ„, Թէհրան, Արտօն.-Հրտրկիչ՝ Անդրէաս Բէկ Նազարեանց: [228
„ —1897 “Շարժում„, Թէհրան: [229
1895—1908 “Լոյս„, Կ. Պոլիս, խմբ. Վահան Վր. Տէր Մինասեան, 1899՝ Մարտիրոս Տէօքմէճեան, 1901 1904՝ Վահան Փափազեան, 1905—1906՝ Բարգէն Ծ. Վ. Կիւլէսերեան, 1907՝ Յովհ. Գայսերեան, 1908՝ Արամ Անտոնեան: [230
„ —1896 “Կայծակ„, Լին: [231
„ “Հայոց Աշխարհ„, Նիւ Եորք, խմբ. Հրանտ Մ. Քիրէչճեան: [232
1896—1914 “Ազգագրական Հանդէս„, Թիֆլիս, Հրտրկիչ՝ Ե. Լալայեան: [233
„ —1898 “Առաջնորդ„, Կ. Պոլիս: [234
„ “Աստղ Արեւելեան„, Թէհրան, Հրտրկ. Աստղ-Արեւելեան Ընկ., Արտօն. Մակար Կ. Մակարեան: [235
„ —1918 “Բիւզանդիոն„, Կ. Պոլիս, Տէր եւ Տն. Բիւզանդ Քէչեան: [236
„ —1911 “Իրաւունք„, Վառնա, խմբ. Թ. Փափազեան: [237
„ —1911 “Լումայ“, Թիֆլիս, Հրտրկիչ՝ Գիտ. Ընկ. Աղանեանց: [238
„ —1908 “Հանրագիտակ„, Կ. Պոլիս, խմբ.-Արտօն. Արմէն Լուսինեան, 1898՝ Գ. Բոլատ, 1905՝ Վահան Փափազեան, 1906՝ Մ. Պապոնեան, 1907—1908՝ Վահան Փափազեան: [239
„ —1901 “Միութիւն„, Աթէնք: [240
1897 “Եփրատ„, Ռուստր, խմբ. Մ. Թ.: [241
„ —1898 “Խուզակ„, Ռուսչուկ: [242
„ “Կատակ„, Վառնա, խմբ. Յ. Զաքըրեան: [243
„ —1904 “Հայելի„, Վառնա-Աղեքսանդրիա, խմբ. Տիրան Փափազեան: [244
„ —1900 “Մարտ“, Լոնտոն, Հրտրկ. Ս. Դ. Հ. Կ.: [245
„ “Նոր Փորձ„, Մոսկուա, խմբ. Յովհ. Շահնազարեանց: [246
„ —1899 “Տիգրիս„, Նիւ Եորք: [247
„ —1902 “Փարոս„, Գահիրէ, խմբ.-Տն. Յարութիւն Ալփիար: [248
1898—1911 “Անահիտ„, Պարիս, խմբ. Արշակ Չօպանեան: [249
„ “Աշխարհ„, Վառնա, խմբ. Սապահ Գիւլեան: [250
1898—1901 “Նոր Կեանք„, Լոնտոն: Հրտրկ. Ս. Դ. Հ. Կ.: [251
„ —1907 „Շարժում„, Վառնա, խմբ. Գամեր Արշաւիր: [252
„ “Վաղուան Ձայնը„, Մանչեստր, խմբ. Սուրէն Պարթեւեան: [253
„ “Տաւրոս„, Վառնա, խմբ.-Տէր՝ Յարութիւն Զաքըրեան: [254
1899—1914 “Արշալոյս„, Գահիրէ, Տէր եւ Տն. Եղիշէ Թորոսեան, 1908—1909 խմբ. Գէորգ Փափազեան: [255
„ —1907 “Բանասէր„, Պարիս, խմբ. Կարապետ Յ. Բասմաջեան: [256
„ —1902 “Համալսարան„, Պարիս, խմբ. Մ. Պաղտասարեան: [257
„ “Հայրենիք„, Պոստոն, Հրտրկ. Հ. Յ. Դ.: [258
„ —1911 “Ձայն Հայրենեաց„, Նիւ Եորք-Պոստոն-Կ. Պոլիս, Հրտրկ. Վեր. Հնչ. Կ., խմբ. Լեւոն Լարենց Տնօր. Միսաք Սուրեան: [259
„ —1900 “Նոր Պարիս„, Պարիս, խմբ. Դաւիթ Բէկ: [260
„ —19 8 “Սուրհանդակ„, Կ. Պոլիս, Տէր եւ Տն. Տիգրան Ճիվէլէկեան: [261
„ —1903 “Փիւնիկ„, Գահիրէ, խմբ. Սմբատ Բիւրատ: [262
1900—1901 “Եկ. Հայաստանեայց„, Մանչեստր, խմբ. Թորոս Քհ. Տ. Ի. Ջուղայեցի: [263
„ “Լրաբեր„, Աղեքսանդրիա, Տէր եւ Տն. Գրիգոր Սարաֆեան: [264
„ “Կոչնակ„, Պոստոն-Նիւ Եորք, Հրտրկ. Ամեր. Միս.: [265
„ “Հանդէս„, Ժընէվ: [266
„ “Հաւաքածոյ„, Կ. Պոլիս: [267
„ “Նիւթ„, Կ. Պոլիս, խմբ. Յովհան Գ. Փալագաշեան: [268
„ —1901 “Նոր Օր„, Գահիրէ, Հրտրկ. Լսարան-Ընթերցատան: [269
„ —1901 “Շաւիղ„, Վառնա, խմբ. Յ. Ս. Փափազեան: [270
„ —1901 “Շարժում„, Վառնա: [271
1901—1905 “Ազատ Խօսք„, Պարիս, խմբ. Երուանդ Օտեան: [272
„ —1910 “Գեղունի„, Վենետիկ, Հրտրկ. Մխիթ. Հարց: [273
„ —1905 “Գութան„, Պարիս, խմբ. Գարեգին Գ. Մեծատուրեան: [274
„ —1902 “Ժամանակ„, Պարիս, խմբ. Ս. Գ. Հախումեան: [275
„ “Ժողովուրդին համար„, Պարիս, խմբ. Մ. Մ.: [276
„ —1907 “Լոյս„, Քէմպրիճ-Պոստոն, խմբ. Մ. Մինասեան: [277
„ “Հայ Եկեղեցի„, Մանչեստր: [278

(Շարունակելի)

Հ. Ռ. Ք.

digitised by